

КЛАСИЧНА ТА СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Геополітика займає дедалі помітніше місце у методології вивчення та осмислення сучасних міжнародних процесів і трансформацій світового порядку. У свою чергу помічаємо посилений дискурс відносно визнання геополітики однією з соціогуманітарних наук, що лише посилює до неї увагу широкого загалу. Проте повністю зрозуміти суть цього феномену неможливо без звернення до його витоків. Корені географічного розуміння просторових процесів беруть свій початок ще з часів античності, утім піку свого розквіту геополітика досягла на рубежі XIX–XX ст. Цей період в історії геополітики прийнято вважати класичним, оскільки на фоні наростання міждержавної конкуренції за морський і сухопутний простір народжується цілий ряд оригінальних на той час ідей відносно пояснення впливу географічного простору на долю та поведінку держав. Одне з центральних місць концепту представників класичної геополітики займає стратегія встановлення світової гегемонії.

Ключові слова: геополітика, географічний простір, геополітичні інтереси, Ф. Рацель, Х. Маккіндер, Н. Спикмен.

Annotation. Geopolitics takes an increasingly prominent place in the methodology of the study and understanding of contemporary international processes, as well as the transformation of the world order. In turn, reinforced notice discourse on the recognition of geopolitics one of social sciences and humanities, which only reinforces the attention of the public. However, to fully understand the essence of this phenomenon is impossible without recourse to the

---

*кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

sources. The roots of the geographical understanding of spatial processes originate from the time of antiquity, although the peak of its prosperity geopolitics reached at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. This period in the history of geopolitics is considered to be a classic, as on the background of the rise of interstate competition for marine and land space is born a number of original ideas at the time with respect to explain the influence of geographical space on the fate and behavior of states. One of the central places concept of representatives of classical geopolitics takes the strategy of establishing global hegemony.

Keywords: *geopolitics, geographic area, geopolitical interests, F. Ratzel, H. Mackinder, N. Spykman.*

Аннотация. *Геополитика занимает все более заметное место в методологии изучения и осмысления современных международных процессов, а также трансформаций мирового порядка. В свою очередь замечаем усиленный дискурс относительно признания геополитики одной из социогуманитарных наук, что только усиливает к ней внимание общественности. Однако полностью понять суть этого феномена невозможно без обращения к истокам. Корни географического понимания пространственных процессов берут свое начало еще со времен античности, впрочем пике своего расцвета геополитика достигла на рубеже XIX–XX вв. Этот период в истории геополитики принято считать классическим, поскольку на фоне нарастания межгосударственной конкуренции за морское и сухопутное пространство рождается целый ряд оригинальных на то время идей относительно объяснения влияния географического пространства на судьбу и поведение государств. Одно из центральных мест концепта представителей классической геополитики занимает стратегия установления мировой гегемонии.*

Ключевые слова: *геополитика, географическое пространство, геополитические интересы, Ф. Рацель, Х. Маккиндер, Н. Спикмен.*

Постановка проблеми. Вивчаючи феномен геополітики передусім варто звернутися до її класичного виконання та розуміння, представленого теоретичними концептами європейських вчених. Класична геополітика виникла як теорія активних зовнішніх дій держав відповідно до їх географічного положення. Знаний російський політолог Д. Замятін цитує ірландського дослідника критичної геополітики Дж. О'Товтела відзначаючи: «Класична геополітична думка настільки прив'язана до географії, що вона таким чином фактично є максимально спрощеною у політично-проектному сенсі географічною картою»[1, с. 222]. Період з кінця ХІХ ст. до завершення Другої світової війни прийнято вважати золотим віком класичної геополітики з точки зору як теоретичного так і практичного її аспекту. Пояснюється це частково тим, що у зазначений час геополітична конкуренція та територіальне суперництво по лінії Великобританія–Німеччина–СРСР та Японія–США набула свого апогею. Також на цей період припадає активізація діяльності імперіалістичних установ та асоціацій, представлених видатними теоретиками геополітики, які вдалися до розробки алгоритмів збереження влади у своїх країнах, а також узаконення колоніального експансіонізму[2, р. 237]. Зрештою їх науковий доробок відіграв тоді важливу роль у становленні стратегії відносин між великими державами. У класичній геополітиці простежуються елементи фізіократії та політичного натуралізму. У свою чергу поняття політичного натуралізму може включати два фактори впливу на політичну соціалізацію – як от: біологічно-расову доктрину людини та географічний детермінізм природи[3, р. 238].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геополітика як явище стає дедалі вживанішим серед політиків, громадських діячів, аналітиків та вчених. Нині маємо нагоду спостерігати зміну парадигм міжнародного буття та становлення нової геополітичної картини світу, що не може не стимулювати інтересу наукової громадськості до даного соціокультурного феномену. На цьому фоні дедалі активніше розгортається дискурс відносно

відведення геополітиці окремого місця у сузір'ї суспільних наук. Саме вищесказаним зрештою пояснюється активне становлення й функціонування геополітичних шкіл, а також різке кількісне збільшення публікацій, у т. ч. виконаних у геополітичному жанрі. Найбільше розкритою проблематика геополітики є у працях західних вчених, передусім європейських, так як саме Європа є місцем її зародження й динамічного розвитку. Серед західних представників, що інтерпретують геополітику або ж використовують її у якості методології варто виділити імена: Л. Арона, З. Бжезинського[4], Т. Грема, С. Делбі[5], Дж. Егню[6], Е. Качинса, М. Макфола, Дж. Міршаймера[7], О. Мотиля, Дж. О'Товтела (Дж. Тоала)[8] та ін. Доволі високий теоретичний рівень геополітичних досліджень демонструють російські вчені, оскільки своєї популярності просторовий аспект поведінки держав набув серед їх спільноти по мірі наростання необхідності обґрунтування повернення Росії статусу світової держави. Тут варто підкреслити науковий доробок таких науковців як: С. Бірюков, К. Гаджиєв[9], Н. Гейдаров, В. Дергачов, О. Дугін, В. Калюжний[10], С. Кулагін, С. Лузянін, Н. Нарочницька, Г. Нуришев[11], В. Пантін, П. Рукавіцин[12], К. Сорокін, В. Цимбурський[13] та ряд ін. На жаль в Україні геополітика майже не представлена у якості окремого наукового напрямку, чи конкретними науковими школами. Утім такі вчені як О. Білорус, М. Дорошко[14], Р. Жагожа, Ж. Панченко, Г. Перепелиця[15], І. Піляєв, Л. Чекаленко[16], С. Шергін все ж активно використовують методологічний аспект геополітики у своїх наукових дослідженнях.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. За тривалий час існування феномену геополітики когорта вчених так і не дійшла одностайних висновків відносно того чим насправді є геополітика – наукою чи чи методологією пояснення поведінки держав у їх заданому стані географічного простору?

Формування цілей статті. Репрезентовано умови виникнення та розвитку класичної та модерністської геополітики у контексті стислого

аналізу наукової спадщини її представників.

Як відзначалося, що однією з ключових проблем геополітики є вплив географічних та просторових чинників на поведінку держави. У цілому ряду класиків геополітики держава порівнювалася із живим організмом, наділеним певними органічними якостями. Звідси виходить, що класична геополітика це передовсім територіальна практика у якій народи та нації борються за вплив на конкретну географічну територію й ресурси, що концентруються в її межах. Водночас таке протистояння часто порівнюють з аналогом еволюційної боротьби, яку у свій час концептуалізував відомий природознавець Ч. Дарвін. Саме боротьба за територіальний та просторовий вплив стала виправданням міждержавного суперництва упродовж всього ХХ ст.[17]

Прочитання класичної геополітики варто почати з імені німецького зоолога і географа *Ф. Ратцеля (1844–1904)*, якого прийнято вважати її основоположником, оскільки саме він намагався виділити геополітику у окрему галузь знань. Основні погляди вченого на геополітику як науку були викладені у його основній роботі «Політична географія» (1897). Приписуючи авторство терміну «навколишнє середовище» Ф. Ратцеля тим самим вважають також основоположником біогеографії. Для вченого географія постає беззаперечно частиною суспільних наук, які, за його твердженням, можуть розвиватися лише на географічній основі. Разом з тим, просторовий аспект географії Ф. Ратцель вважав базою для розвитку політичної науки та геополітики як її складової. Саме він був одним із перших хто порівняв боротьбу держав за життєвий простір із боротьбою за виживання, яка ведеться у флорі та фауні. При цьому такі категорії як суспільство та державні інтереси значною мірою залишаються осторонь уваги класика геополітики[18].

Концепцію просторового зростання держави, засновану на ідеях соціал-дарвінізму Ф. Ратцель виклав у своїй відомій праці «Держава як організм» (1916). У своїй роботі вчений доводив, що простір є своєрідною

даністю довкола якого обертаються інтереси народів. Під впливом робіт Ф. Гегеля та теорій Ч. Дарвіна вчений розробив органічну теорію держави, розглядаючи її як форму біологічного організму. Даний організм аналогічно живій істоті розвивається відповідно до загальноприйнятих біологічних законів. На думку Ф. Ратцеля саме політична організація території перетворює державу на повноцінний організм – представника міжнародного життя. Концепт Ф. Ратцеля визначав також, що держава як біоорганізм існує в конкретному географічному просторі з природними законами зростання й розвитку, а тому задля свого існування потребує простору та природних ресурсів. Найважливішими властивостями держави за Ф. Ратцелем є її розміри, географічне положення, кордони, а також форма території з її рослинністю водними ресурсами тощо. Таким чином, географічний фактор визначає не тільки державу як таку, але й її політичну організацію. До того ж, розвиток держави у Ф. Ратцеля залежить значною мірою від територіального чинника, кордонів і просторових відносин з іншими державами. Будь-яка держава, на його думку, територіально співпадає зі своїм організованим суспільством і у такий спосіб виражає його інтереси. Отже, держава виникла унаслідок співпадіння її інтересів з інтересами суспільства так як останнє потребувало у ній захисту. Повноцінною державою Ф. Ратцель вважав лише ту, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації[19, р. 479].

Цікавою є думка Ф. Ратцеля відносно того, що держава маючи своє «земне» коріння, розширюється та зростає відповідно до характеру своєї території й місця розташування, а тому даний процес вчений вважає цілком природним явищем. Ф. Ратцель також доводив, що держава, яка претендує на суб'єктність геополітики не може розвиватися у сталих географічних рамках. Протиріччя між родючістю ґрунтів та зростанням чисельності населення надто вплинули на докапіталістичний, аграрний світогляд, що у підсумку послугувало виправданню експансіоністської політики. Зокрема,

питання життєвого простору – відомого в геополітичному дискурсі як Lebensraum, за твердженням Ф. Ратцеля, перетворюється на природну мету зовнішньої політики будь-якої держави, а його розширення може здійснюватися шляхом воєнної експансії, заснованої у т. ч. на принципі національно-расової однорідності. Такі ідеї Ф. Ратцеля як і ряду інших німецьких геополітиків лягла в основу експансіонізму гітлерівської Німеччини. Прикладом тому може слугувати нацистська політика етнічного врегулювання шляхом створення Великої Німеччини головно через захоплення територій інших країн де компактно проживала німецька національна меншина. При цьому, інші раси визначалися етнічно неповноцінними та підлягали депортації, а то й фізичному знищенню з метою подальшого «розчищення» життєвого простору для арійського населення. Життєвий простір, у ідеях тодішніх геополітиків, став своєрідною фізичною, політичною та економічною необхідністю у забезпеченні життя і розвитку німецького народу[20]. Отже, етноцентричні аспекти геополітики відіграють помітну роль у забезпеченні територіальної експансії держав, враховуючи невідповідність етнічних меж та територіальних кордонів держави[21, р. 238]. Тому, такі країни як у свій час Німеччина, а нині РФ та Китай покладають етнічний чинник у основу свого територіального «врегулювання».

Виходячи з принципу гнучкості кордонів, розмір держави у Ф. Ратцеля має тенденцією до постійних змін і трансформацій, а населення країни повинне використовувати всі наявні ресурси задля підтримки власного існування/виживання, зокрема через здійснення впливу на своїх сусідів. Дана позиція підкреслювала неминучість агресивної поведінки держави на міжнародній арені, спрямованої на захоплення чужих територій та розширення свого життєвого простору прямо пропорційно кількісному зростанню власного населення. Такий підхід, базований на соціал-дарвінізмові, розцінював всю міжнародну політику як просторову боротьбу за виживання та розширення власного життєвого простору за рахунок

менш потужних країн[22, с. 73]. До того ж територіальне розширення держав, відповідно теорії Ф. Ратцеля, стало по суті індикатором її «геополітичного здоров'я», а відсутність такого процесу навпаки означало б занепад держави (хворобу організму) та подальший її крах. Тобто держави таким чином народжуються ростуть і помирають у кровопролитній боротьбі за життєвий простір. Утім, всяке розширення території держави має певну межу, яку передовсім ставить поверхня землі, котра не є безмежною. Загалом же, за даною концепцією, піку свого територіального розширення можуть досягнути лише кілька самодостатніх і ресурсно насичених держав[23, р. 299]. Варто відзначити, що держава, згідно з концепцією Ф. Ратцеля та подібно до цивілізаційного підходу О. Шпенглера, А. Тойнбі й М. Данилевського проходить відповідні цикли свого існування: народжується–розвивається (розширюється) – старіє (стискається) – занепадає (розпадається). Згодом, з проявом контурів глобалізації свою концепцію Ф. Ратцель почав застосовувати по відношенню до всього світу, який бачився вченим у якості великого економічного організму де країни існують як взаємопідпорядковані органи.

Особливе місце у своїх теоретичних міркуваннях Ф. Ратцель відводив імперіям, які вважав кульмінацією світової історії. Як і у випадку з цивілізаціями, котрі для ряду метрів гуманітаристики були кінцевим етапом існування та виродженням культур, імперія для Ф. Ратцеля була вищою стадією розвитку держави після чого починався її занепад. Ввівши в науковий обіг поняття культурного виміру у політичній географії, він відзначав, що великі держави дедалі активніше усвідомили надзвичайну важливість глобальних відносин у ході яких ведеться геополітична боротьба за життєвий простір. Зважаючи на те, що наприкінці XIX ст. весь світ був фактично розподілений між великими державами, Ф. Ратцель стверджував, що і у майбутньому геополітичні суб'єкти будуть з'являтися виключно на «уламках» старих і менш потужних країн. До заслуг вченого варто віднести впровадження принципу систематичного порівняльного

дослідження відношень між державою і територією, який став своєрідним стандартом для наступних поколінь географів і політологів. Також варто констатувати, що Ф. Ратцель був одним із тих, хто почав комплексно розглядати поняття геополітичного середовища через призму відмінності світового центру-ядра і периферії, що згодом спричинило вплив на «теорію розміщення промисловості» А. Вебера, «теорію центрального місця» та «теорію третього світу» Ж. Балансьє, «теорію світ-системного ядра» І. Валлерстайна та ін.[24]

Подібними поглядами відзначився ще один відомий німецький геополітик О. Мауль, який окрім розуміння держави як просторового організму наділяв його ще й біографією. Даний організм, на його думку, розвивається за рахунок захоплення територій своїх конкурентів. Держави у О. Мауля – це передусім одиниці (суб'єкти), які постійно воюють між собою, а образ територій проявляється у бойових позиціях і воєнних діях[25, с. 94].

Працюючи над своєю геополітичною концепцією *Р. Челлен (1864–1922)* став одним із перших хто ввів такі категоріальні поняття як: «земля», «територія», «область», «царство», «імперія». Однією з основних заслуг Р. Челлена є розробка аналітичної основи, що дає можливість забезпечити об'єктивне вивчення процесу еволюції влади держави та його впливу на міжнародні відносини в цілому. Вчений констатував, що геополітика є одним із п'яти взаємопов'язаних елементів поряд з економічною політикою, демополітикою, соціополітикою та кратополітикою. До одного з найважливіших досягнень Р. Челлена слід зарахувати концептуалізацію предмету політичних досліджень та обґрунтування структури політології де одне з чільних місць належить саме геополітиці[26, с. 4].

Задля визначення геополітичної ролі держави вчений передусім схарактеризував її сутність, яка для Р. Челлена є моральною і духовною силою, а також національною громадою, що включає кілька компонентів, як от: населення, простір, територія, історія тощо. На відміну від свого

попередника Ф. Ратцеля, Р. Челлен розмежовував поняття «держава» і «нація», стверджуючи при цьому, що держава має власну індивідуальність порівняно з усіма компонентами, що визначають сутність поняття нації. Разом з тим, держава має власну унікальну ідентичність, засновану на більш суворих географічних характеристиках, що об'єднує власне населення у якості єдиної нації. Подібно до Ф. Ратцеля він так само уявляв державу у формі живого географічного організму. Держава для Р. Челлена є динамічним суб'єктом, яка постійно змінюється, зростає та розвивається. До того ж кордони Р. Челленом розглядаються радше у якості податливого явища, що можна інтерпретувати як прагнення теоретично узаконити територіальне розширення держави. Чільне місце у працях Р. Челлена відводиться концепції автаркії, яка здебільшого означала достатність та вплив держави на міжнародній арені[27].

У одній зі своїх головних праць «Держава як форма життя» (1916) Р. Челлен розробив проблему географічних основ створення сильної держави, а також намагався об'єктивно проаналізувати еволюцію впливу держави на міжнародні процеси. Аналітичною базою його досліджень стало вивчення місця держави як домінуючого гравця серед інших суб'єктів міжнародної системи. Могутність держави Р. Челлен вбачав у її здатності розширювати території завдяки завоюванням і колонізації. Також на думку вченого, приєднання нових територій здатне компенсувати виснаження людських і матеріальних ресурсів у боротьбі за географічне розширення та на порядок збільшити потугу держави. У своїй роботі «Ідеї 1914 року: всесвітньо-історична перспектива» (1915) Р. Челлен означив Першу світову війну як боротьбу світоглядів між консервативно-автократичними ідеями Німецької імперії і ліберально-демократичними ідеями Великобританії і Франції. Виходячи з концепту цивілізаційного протистояння, Перша світова війна була для Р. Челлена передусім боротьбою між більш розвинутою європейською культурою і менш повноцінною західною універсальною цивілізацією. Тобто, територіальна

та культурна експансія бачилася Р. Челлену сенсом виживання великої держави. Основні його ідеї можна коротко акумулювати у рамках трьох основних тез: геополітика держави визначається тільки її силою; Росія цінна для тільки з т. з. її завоювання та здобуття її простору; Німеччина неодмінно інтегрує Європу[28, с. 11–12].

Окрім визначення етимології самого терміну «геополітика» не менш важливим є системний аналіз діяльності наукових шкіл зазначеної галузі. Група німецьких вчених на чолі з кадровим військовим і професором Мюнхенського університету *К. Хаусхофером (1869–1946)** створили школу континентальної німецької геополітики із достатньо високим академічним рівнем і визнанням[29, с. 225–226]. Ідея боротьби за життєвий простір (Lebensraum) спонукала К. Хаусхофера до формування концепції просторової динаміки держав, оскільки як він стверджував кожна країна має обмежені часові рамки для упорядкування свого життєвого простору. За таких умов держава постійно знаходиться у пошуку оптимізації своїх територіальних меж на тлі пан-регіоналізму, а тому її кордони не можуть бути статичними в принципі. Таким чином, кордони для К. Хаусхофера є ареною боротьби, а не розділювальною правовою нормою[30, с. 27–28]. К. Хаусхофер зазначав, що: «ключове завдання геополітики – наукової основи мистецтва ведення політики в умовах екзистенційної боротьби державних життєвих форм за життєвий простір на Землі – заключається в розпізнанні специфічних, визначених земною поверхнею характеристик, які є постійними у рамках даної боротьби, і у вмінні вивести їх із площини простого емпіричного застосування у сферу застосування на основі виведених закономірностей. ... Майбутнє людства залежить від поворотів постійних битв за оволодіння, збереження і перерозподілу життєвого простору і ресурсів»[25, с. 95]. Отже, геополітика для К. Хаусхофера як і для цілого ряду інших представників німецької класичної школи, є

**Тут варто зазначити, що більша частина класичних геополітичних праць написана не професійними політологами, а військовими чи географами, які були активно зацікавлені просторовою політикою великих держав.

мистецтвом ведення зовнішньої політики та відстоювання національних інтересів держави.

Під впливом соціал-дарвінізму, у т. ч. й ідеї держави як живого організму Ф. Ратцеля, К. Хаусхофер активно розвивав власну концепцію життєвого простору для великих геополітичних суб'єктів, головно для Німеччини, що мало бути, на його думку, провідною рушійною силою її розвитку[31]. Можна припустити, що ідеї К. Хаусхофера стосовно розширення життєвого простору Німеччини та перетворення її на континентальну сухопутну державу стали частиною німецької стратегії не лише з радикальним посиленням усвідомлення несправедливості порядку Версальського договору, але й після того як Британія на поч. ХХ ст. почала втрачати свої позиції морської імперії. Відомо, що за Версальським договором Німеччина зазнала не тільки територіальних та колоніальних втрат, а й була фактично позбавлена армії й флоту. К. Хаусхофер як багато тодішніх географів та геополітиків виступали за відродження Німеччини у кордонах 1914 р., акцентуючи при цьому увагу на таких важливих втрачених територіальних одиницях як Ельзас і Лотарингія, а також містах – Данциг, Мемель, Мец тощо[30, с. 27–28].

Одним із головних ідейних елементів концепту К. Хаусхофера був т. зв. пан-регіоналізм, який передбачав необхідність розширення державами їх життєвого простору задля включення у свою територіальну орбіту близьких у культурному відношенні етносів. Прикладом є давня ідея анексії Німеччиною земель, населених етнічними німцями та іншими близькими «по духу» народами[32, р. 221]. Більшість тогочасних класиків геополітики як і широка німецька громадськість активно виступали за справедливе поновлення Німеччиною суверенітету над відторгнутими Версалем територіями. На цьому фоні головною метою для К. Хаусхофера було створення геополітичної концепції, яка б забезпечила територіальне зростання Німеччини, що лишалася у «полоні» Версальського договору. Возз'єднання німецьких територій, на його думку, мало би відбуватися

шляхом інкорпорації діаспори, що компактно проживала в сусідніх державах, а також через повернення колоній. Вчений водночас обґрунтовував проблему недостатності життєвого простору для Німеччини, значної частини якого її було позбавлено у ході цього договору[33, р. 33–35]. Саме акцент на неприйнятності Версальського договору досить швидко трансформувався в ідею відродження Великої Німеччини як континентальної держави. Таким чином, у міжвоєнний період для широкої спільноти Німеччини актуальним став попит на реституцію її земель до встановлення над ними повного суверенітету поряд з іншими державами. Подібні настрої йшли в одному ключі з розширенням життєвого простору задля підтримки власного населення, що опинилося відповідно до Версальського договору поза Німеччиною[34, р. 190–191].

Геополітик зрештою вважав, що розширюючи свій життєвий простір через набуття нових територій та ресурсів держава посилює таким чином свою економічну незалежність від сусідніх країн. Збільшення життєвого простору визначалося К. Хаусхофером як право та навіть обов'язок нації на здобуття території та ресурсів для власного народу. Велика держава, яка за К. Хаусхофером бореться за власне виживання та закономірно збільшує свою територію шляхом просторової експансії з метою підтримки власного статусу, адже могутність великих суб'єктів міжнародних відносин тривалий час вимірювалася їх здатністю розширюватися завдяки територіям суміжних, менш потужних держав[32, р. 221–224].

Для німецької геополітики притаманна крос-національний концепт, що має в основі три елементи: біо-органічне поняття держави, соціал-дарвіністський вид міждержавних відносин, які відзначаються як боротьба за життєвий простір та політичний аспект просторово-природних детермінант. Заснований у 1924 р. К. Хаусхофером «Журнал геополітики» (*Zeitschrift für Geopolitik*) покликаний був тоді репрезентувати на своїх сторінках науковий і публіцистичний дискурс з метою підвищення геополітичної свідомості німецького народу, щоби пропагувати таким

чином відновлення регіонального статусу Німеччини після принизливих втрат Першої світової війни. Базований на широкій та географічній основі, що передбачає введення її в політологічну площину, журнал став виразником ідей про залежність майбутнього людства від боротьби держав за освоєння, збереження і переділу/перерозподілу життєвого простору[35].

Міжвоєнна капіталістична криза сприяла розвитку ідеології німецького імперіалізму, що передбачав закріплення впливу аж до створення євразійського континентального блоку під егідою Великої Німеччини. В основу ідеї життєвого простору для Німеччини було покладено наднаціональну гегемонію в Центральній і Східній Європі, яка географічно розташована між радянським блоком (СРСР) і західним світом. Отже, створення ще однієї сухопутної континентальної сухопутної держави передбачало мирне співіснування трьох геополітичних блоків з чим вкотре своєї актуальності набувала доктрина Монро. Версальська договірна система у підсумку стала ключем до легітимації націонал-соціалізму та ідеології *Großraumpolitik* (великодержавної політики), що зрештою мало катастрофічні наслідки для Німеччини та всієї Європи загалом[36, р. 327, 330].

У одній зі своїх головних праць «Геополітика Тихого океану» (1925) вчений визначив основні методологічні завдання геополітики, що полягають у науковому обґрунтуванні ведення політики в умовах екзистенційної боротьби різних державних форм за життєвий простір на континенті. Таким чином, К. Хаусхофер вважав не євразійський материк, а саме тихоокеанський простір основним полем світової політики де стикалися інтереси англосаксонського світу, а також інтереси Росії, Китаю та Японії. Геополітика бачилася К. Хаусхофером не стільки у якості академічної теорії, а значною мірою як територіальне завоювання чи просторовий розвиток великих держав. Зрештою така позиція вченого може свідчити про вплив на нього т. зв. органічної теорії Ф. Ратцеля та теорії Хартленду Х. Маккіндера. Саме тому К. Хаусхофер цілком

нормально ставився до захоплення Абіссинії Італією у 1934–1935 рр., Маньчжурії Японією у 1931–1934 р. Така позиція К. Хаусхофера може сприяти поясненню його тісних зв'язків з представниками нацизму, які розробляли стратегію світового панування. Виходячи з цього, К. Хаусхофер розвивав ідею, згідно з якою Німеччина мала би зайняти геополітичну нішу першості вже як сухопутна надпотуга витіснивши тим самим Великобританію як морську наддержаву. Відомо й те, що праці та ідеї К. Хаусхофера як і надбання низки інших відомих німецьких вчених-геополітиків були використані нацистськими ідеологами для обґрунтування зовнішньополітичної агресії Німеччини у контексті розширення «життєвого простору» для німців як обраної арійської раси. Зрештою варто визнати, ідейний вплив К. Хаусхофера на А. Гітлера через його найближче оточення, зокрема Р. Гесса. У результаті концепція К. Хаусхофера була витлумачена А. Гітлером у світлі націонал-соціалістичної расової теорії та загарбницької політики[25, с. 95].

У лютому 1925 р. К. Хаусхофер у «Журналі геополітики» опублікував програмну статтю «Східноєвропейський блок майбутнього». Тут у якості потенційних учасників континентального блоку вчений також розглядав Австрію, Болгарію, Туреччину та країни Латинської Америки. Основою такого об'єднання мала би стати економічна співпраця з метою протидії США як оплоту колоніалізму[37, с. 187–188]. К. Хаусхофер був автором ідеї встановлення колективного контролю над мегапростором через укладення стратегічного союзу Німеччини Росії та Японії, котрий інтерпретував як континентальний тип цивілізації, що протистояв морській цивілізації, тобто блоку «Великобританія–США». К. Хаусхофер приймав активну участь у переговорах по укладенню союзу між Третім Рейхом та Японією (Антикомінтернівського пакту), а також схвально віднісся до підписання німецько-радянського пакту про ненапад. У 1940 р., не зважаючи на свої антибільшовицькі настрої, вчений активно підтримував проект континентального блоку «Берлін–Москва–Токіо», який повністю

вписувався у його геополітичну концепцію. Цим він підкреслював ностальгію німців відносно тихоокеанських колоніальних володінь, а також їх прагнення «рухатися» до теплих морів шляхом розширення кордонів Німеччини на схід та південь[38]. При всьому вважається, що К. Хаусхофер практично зрікся наукових підходів класичної географії щодо визначення «Geopolitik». У той же час такі просторові поняття як «Großraum» (Великий простір) і «Mitteleuropa» (Середня Європа) були застосовані вченим не критично і використовувалися здебільшого як засіб пропаганди задля виправдання експансіоністської політики фашистської Німеччини. Актуальними тоді були застереження К. Хаусхофера стосовно відсутності чіткої та виваженої геополітичної стратегії, ігнорування уроків історії епохи кайзера, а також переоцінки своїх ресурсних можливостей, може нести небезпеку та призвести до непередбачуваних наслідків. Зрештою підтвердженням його застережень стала ірраціональна політика розширення Німеччиною свого життєвого простору під час Другої світової війни, що ознаменувалася крахом нацистської Німеччини, а з нею й класичної геополітики[39, р. 56.]. Варто додати також, що після смерті К. Хаусхофера термін «геополітика» практично зник зі сторінок наукової літератури, а окремі її напрями знайшли своє продовження у США де геополітика тривалий час була у статусі державної таємниці.

Після Другої світової війни дослідження в стилі німецької Geopolitik стає неприйнятним для географів, які намагалися продемонструвати нейтралітет до політичної географії, а академічні дослідження у цій сфері намагалися зводити до політичних рекомендацій еліті або ж правлячим партіям щодо формування зовнішньої політики держави. Питання забезпечення життєвого простору знайшло своє відображення в ідеях інших німецьких геополітиків. Приміром, відомий німецький апологет геояurisпруденції М. Ланганс-Рацебург відстоював географічний підхід «юридичних та фактичних сфер впливу великих держав» як контексту імперського панування. Він намагався трансформувати юриспруденцію в

дусі геополітичних ідей залежності від географічного розташування приватних і публічних відносин. Зосередивши увагу на політиці США в Центральній Америці М. Ланганс-Рацебург стверджував, що сучасне мистецтво геополітики дозволяє потужним державам нав'язувати свою волю іншим учасникам міжнародних відносин уникаючи при цьому прямого захоплення держав або анексії чужих територій. Такі моделі неформальної імперії були актуальними для концепції Ф. Наумана «Mitteleuropa» – панування Німеччини над Центральною Європою. Дана концепція полягала у створенні коаліції держав під егідою потужної Німеччини, але при цьому останні матимуть право на збереження права на внутрішню політику і культурну самобутність за умов встановлення Німеччиною монополії на проведення зовнішньої політики всієї групи держав Центральної Європи. Ще однією ідеєю контролю європейського геополітичного плацдарму стала концепція Великого простору (Großraum) К. Шмітта, яка стосувалася уникнення відкритої анексії територій, утім не виключала геополітичного «поглинання» простору, що виходить далеко за рамки національних кордонів великої держави. Також К. Шмітт пропонував створення одного або ж кількох континентальних блоків задля урівноваження США та СРСР. К. Шмітт паралельно висловлював думку відносно того, що період існування націй-держав напряму залежить від просторової тривалості буття центр-периферійних систем[40, р. 350].

Поряд з Європою чи тихоокеанським простором представники геополітики значну увагу приділяли євразійському континенту як особливому центру геополітичних інтересів великих держав. Відзначимо, що основоположники геополітики підкреслювали важливість морської чи сухопутної сили, співвідношення масштабів держави і її зовнішньої політики, розміщення провідних регіонів на планеті («Хартленд», «Римленд», зони «внутрішнього» і «зовнішнього півмісяця»), а також геополітичних стратегії регіонального і світового панування для провідних держав свого часу[41].

У 1904 р. британський географ і політик *Х. Маккіндер (1861–1947)*, який по праву вважається засновником класичної англосаксонської школи геополітики. Останнє є прямим свідченням того, що класичну геополітику не слід розглядати як суто німецьке явище. Вважається, що саме геополітичні ідеї Х. Маккіндера заклали базову основу для сучасної геополітики, категоріальний апарат якої досі використовується. Утім, примітним є те, що власне засновник геополітики як окремого поля гуманітарних знань ніколи офіційно не вживав зазначений термін. Погляди Х. Маккіндера активно вплинули на німецьких геополітиків, Версальський і Ялтинський порядок та в цілому досі активно впливають на традиції англосаксонської геополітичної думки. Однією із найвизначніших заслуг британського вченого є те, що він встановив сучасну тоді геополітичну уяву та візуалізацію світу з позиції простору і часу. Вченим обґрунтовано свої основні геополітичні концепти, які полягають у тому, що географічні фактори завжди спричиняли безпосередній вплив на хід історичного процесу. Саме географічні фактори, на думку геополітика, визначають потенційну силу чи слабкість держави[42].

Весь світ Х. Маккіндер розглядав як мегаполе битви, а динамічне встановлення геополітичного контролю над стратегічними його ділянками одним із потужних гравців є ключем до глобальної гегемонії. Разом з тим, він обстоював виокремлення географії у окрему науку в системі освіти Великобританії. Виступаючи при цьому за надання географічної суті світової політики особливе місце у своєму геополітичному концепті Х. Маккіндер відвів кореляції географії та історії. На його думку вся світова історія а ргіогі має географічний зміст та трактується ним не інакше як історія протистояння держав суші та моря[43, р. 121].

Однією із найбільших заслуг Х. Маккіндера є сформульована ним теорія Хартленду (від англ. *heartland* – «серцевинна земля»). Х. Маккіндер визначав Хартленд як масивну північно-західну частину Євразії з площею близько 50 млн. км² Територія Хартленду в наукових уявленнях

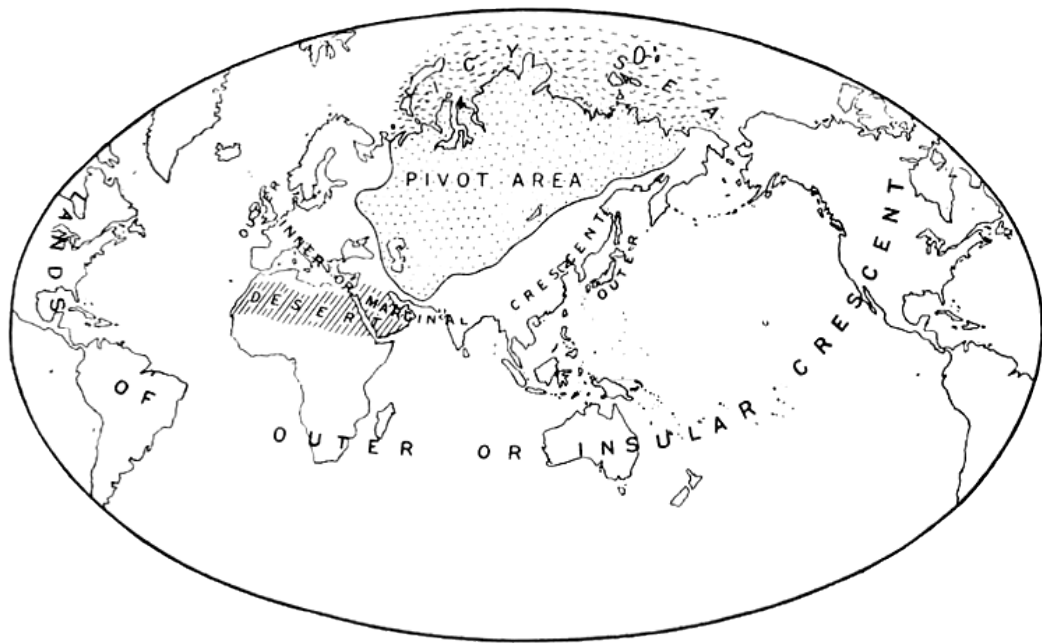
Х. Маккіндера багато в чому повторювала територіальні контури Російської імперії та СРСР[44, с. 55]. Зрештою Хартленд – це своєрідний континентальний базис Євразії, що охоплює сучасні Східну Європу, Росію і Центральну Азію. Для багатьох великих держав Хартленд був ключем до встановлення майбутньої геополітичної гегемонії шляхом перерозподілу/захоплення просторового та демографічного потенціалу Євразії, що виступає для Х. Маккіндера у ролі світового острова. Х. Маккіндер був одним із перших хто чітко визначив причинно-наслідковий зв'язок між географічним положенням держави та її зовнішньою політикою. Його робоча гіпотеза базувалася на алгоритмі протистояння між морськими (таласократичними) та сухопутними континентальними (теллурократичними) державами. Прикладом такої боротьби було суперництво Російської та Британської імперій в Азії у ХІХ ст.[45, р. 18–19]

Свою знамениту теорію Хартленду Х. Маккіндер виклав у резонансній на той час праці «Географічна вісь історії» (1904), яка була представлена у формі доповіді Королівському географічному товариству в Лондоні. Його радикальний аналіз світової історії та географії фактично співпав з початком епохи стискання глобального часу і простору[42]. Хартленд для Х. Маккіндера відображав поняття стрижня і серцевини (центру) світу, контроль над яким має вирішальне значення у встановленні континентальної, а то й світової гегемонії (Рис. 1.1.). Разом з тим, підкреслюється невразливість зазначеного регіону з боку атлантичних морських держав, оскільки дана територія ніби захищена природними «укріпленнями» – сибірськими просторами, Гімалаями, пустелею Гобі та Тибетом, що іменовані Х. Маккіндером як внутрішня дуга Євразії. У свою чергу довкола Хартленду групуються берегові території Євразії – Західна Європа, Середній і Близький Схід, Південна і Східна Азія, а також дві острівні системи – Великобританія і Японія. Таким «напівострівним» країнам як Франція, Італія, Єгипет Індія та Корея, згідно теорії Хартленду,

волею долі намічено стати плацдармом морських держав (США та Британії) для забезпечення експансії щодо євразійського континенту[46]. На думку Х. Маккіндера, встановлення контролю над Євразією дає можливість проектувати вплив на європейський та інші частини світу. Не менш важливим регіоном для забезпечення світового впливу окрім Євразії мала Східна Європа, контроль над якою, на думку вченого, забезпечить управління Євразією як світовим островом. Звідси його відома формула, що перетворилася зрештою на геополітичний афоризм: «Той, хто править Східною Європою, володіє «Серцем світу»; той хто править «Серцем світу», володіє «Світовим островом» (Євразією); той, хто править «Світовим островом», володіє світом»*. Це означало, що контроль над Хартлендом дасть можливість континентальній державі проектувати свій вплив на Азію, Африку та Європу одночасно, що зрештою і означатиме світову гегемонію[47, р. 106]. Теорія Х. Маккіндера відзначається своєю складністю через відсутність одностайного трактування самого терміну «Євразія». Дане поняття не співпадає з межами географічної Євразії як материка, а розуміється переважно у якості особливої геополітичної території «серединного світу». Саме тому, представники неоевразійства підхопили тезу Х. Маккіндера про ідентичність кордонів Євразії з Російською імперією та СРСР. Зрештою, поборники цього геополітичного напрямку намагаються ототожнювати територію нової Росії фактично з пострадянським простором.

***У 1674 р. англійський письменник і колекціонер Дж. Івлін (1620–1706) окреслюючи гегемонію британської морської держави відзначив, що: «Хто володіє океанами, той управляє світовою торгівлею, хто управляє світовою торгівлею, той володіє братствами світу, а значить він є володарем світу». Таким чином, класичний вираз Х. Маккіндера відносно Хартленду виглядає як перефразування вказаного англійського письменника.

Рис. 1.1. Карта географічної вісі історії згідно теорії Х. Маккіндера: Doods K. *Geopolitics: A Very Short Introduction* / K. Doods. – Oxford: University Press, 2007. – P. 124.

Зауважимо, що у більш пізній період своєї творчості Х. Маккіндер виключив із Хартленду т. зв. Леналенд як малозаселену та неосвоєну територію Сибіру на схід від Єнісею, довкола російської річки Лена на якій проживало тоді біля 9 млн. чол., п'ять з яких розселилися вздовж Транссибірської магістралі (Рис. 1.2.). Дана територія з практично незайманими тоді природними ресурсами могла бути використана «острівними» державами для боротьби проти «географічної осі історії». Встановлення контролю над Хартлендом дає право використовувати його колосальні запаси вугілля, нафти та газу. До того ж, вже на поч. ХХ ст. геополітичний статус євразійських держав радикально посилювали нові транспортні технології, зокрема залізничне сполучення, яке розширювало можливості мобілізації природних та демографічних ресурсів Євразії[48].

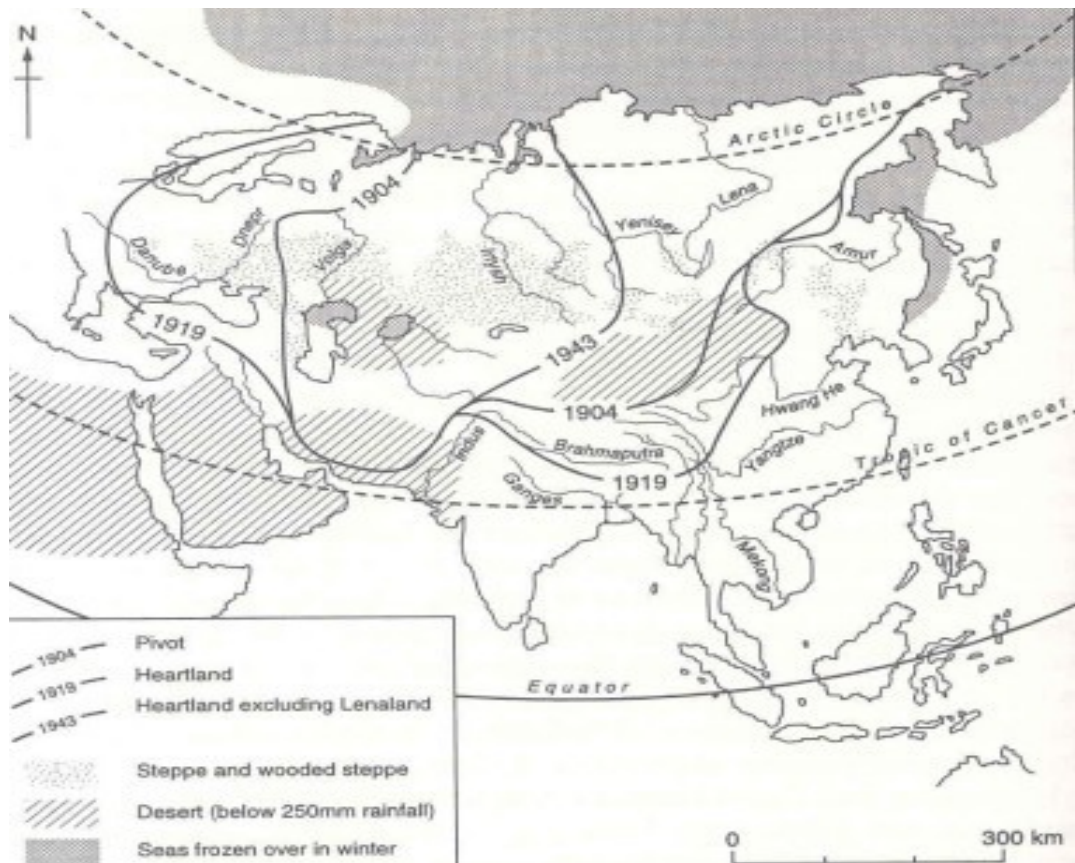

Рис. 1.2. Хартленд та Леналенд згідно теорії Х. Маккіндера: Шопард Э. Халфорд Маккіндер и «Хартленд» [Электронный ресурс] / Э. Шопард. – Режим доступа: <http://oko-planet.su/politik/politikdiscussions/132721-halford-makkinder-i-hartlend.html>

Х. Маккіндер зробив акцент на ускладненні подальшої територіальної експансії у т зв. постколумбову епоху, що розпочалася після 1900 р. – тобто із остаточним завершенням формування колоніальних імперій*. На думку вченого дана епоха зменшує можливості для нових завоювань великих держав, так як світ на той час вже був поділений між провідними геополітичними гравцями. А це означало неминучий пошук нових можливостей для забезпечення просторового впливу великих імперських держав. Вже на 1900 р. намітилася нова хвиля експансіонізму зафіксована на серії карт з ілюстрацією формування нових континентальних держав. Так, Атлантичний та Тихоокеанський простір

****На відміну від перших двох геополітичних епох (доколумбової та колумбової), постколумбова доба характерна тим, що її початок відзначався відсутністю неосвоєних/незавойованих територій. Світ відтоді перетворився на закрити систему, а тому подія у будь-якій його частині мала впливати на всю систему загалом. Така ситуація, згідно Х. Маккіндера, була підставою до прямого зіткнення імперій та світових війн.

відзначений розширенням геополітичного портфелю США за рахунок Куби, Пуерто-Рико, Гуаму та Філіппін. До того ж американці позитивно оцінили тогочасні зміни на оновлених політичних картах та глобусах, що свідчило про суспільний запит на експансіоністську політику Америки. Таким чином, картографія поряд з науковими працями формувала геополітичну культуру суспільства великих держав на багато років вперед[49, р. 122].

Враховуючи тодішній розклад геополітичних сил на євразійському континенті вчений розробив теорію виживання Британської імперії перед загрозами, пов'язаними з наростанням впливу двох тоді потужних гравців – Німеччини та Росії[50, с. 168]. Х. Маккіндер передбачив геополітичну конкуренцію між Росією та Німеччиною за вплив над Східною Європою як ключовим поряд з Хартлендом регіоном для великих держав. Так, під час Другої світової війни Х. Маккіндер прогнозував, що у разі перемоги СРСР над Німеччиною Радянський Союз правомірно отримає статус найбільшої сухопутної держави планети. Крім того, СРСР матиме найпотужнішу оборонну позицію так у силу повного підпорядкування Хартленду, що вважалася Х. Маккіндером найпотужнішою природною фортецею в світі (Рис. 1.3.)[47]. Не меншу загрозу Британії окрім Росії та Німеччини Х. Маккіндер вбачав у США, оскільки вже тоді ця держава поступово здобувала естафету першості серед когорти морських держав[49, р. 125]. Виходячи з цього Х. Маккіндер у своїх пізніх роботах зміщує центр англосаксонської імперії із Великобританії до США, яким вчений у такий спосіб висловив довіру захисту англосаксонської нації[51]. Згідно геополітичної матриці Х. Маккіндера холодну війну та радянсько-американське протистояння можна розглядати як боротьбу між атлантичною морською державою (США) та континентальною сухопутною радянською державою – Хартлендом.

Рис. 1.3. Хартленд – згідно теорії Х. Маккіндера: Doods K. Geopolitics: A Very Short Introduction / K. Doods. – Oxford: University Press, 2007. – P. 132.

Цілком протилежними стали ідеї морської геополітики американського контр-адмірала *А. Мехена* (1840–1914) та його послідовників – американських вчених *І. Боумена* (1878–1950) та *Н. Спикмена* (1893–1943). А. Мехен репрезентував у своїх працях примат морської сили як головну обумовленість світового панування. Саме завдяки поширенню морського впливу забезпечувала своє світове панування Британська імперія, а відтепер США. При цьому, на думку А. Мехена, головну небезпеку для провідних морських держав (США та Великобританії) становлять передусім Росія, Китай та Німеччина. Вчений спрогнозував тривале протистояння США з Росією (СРСР) та вбачав можливість перемоги Америки над євразійськими державами (Росією та Китаєм) виключно через скорочення сфери їх контролю над морським простором, тобто шляхом їхньої ізоляції. Падіння євразійського/сухопутного блоку було наслідком зміни балансу світових сил на користь США як лідера морського блоку держав. Таким чином, вже тоді А. Мехен передбачав створення мережі військово-морських баз по

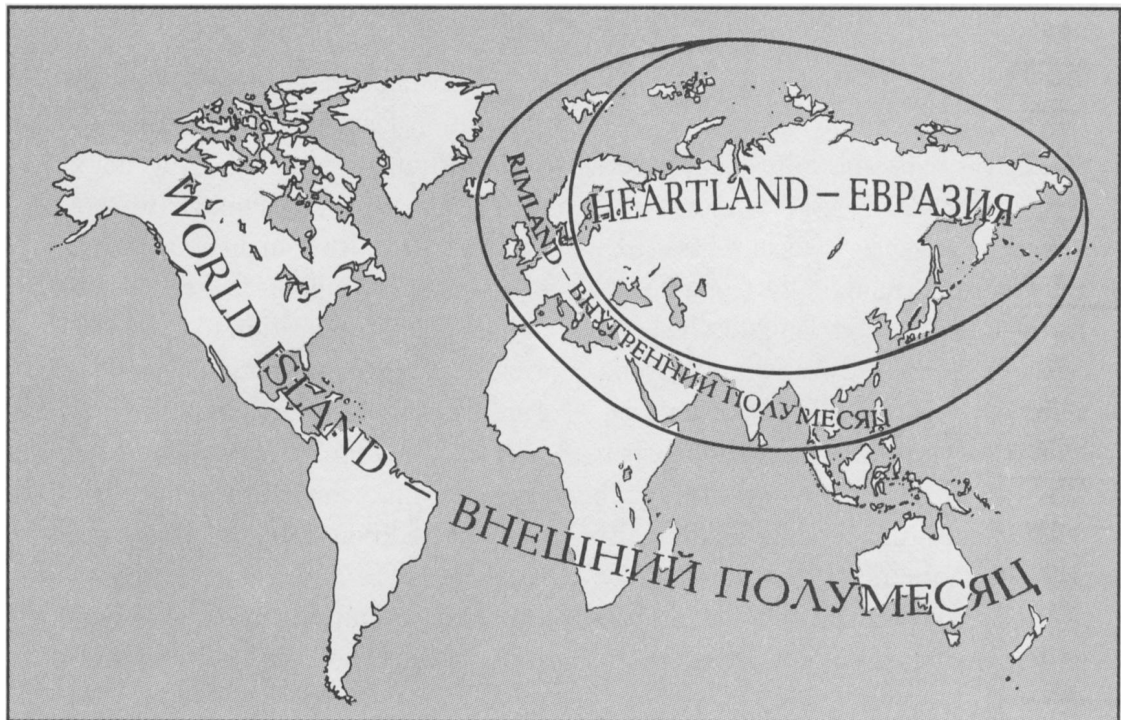
всьому периметру Євразії задля забезпечення морської переваги США, а його концепція визначила основні геополітичні орієнтири для Вашингтона упродовж всього XX ст.[52]

Для американського політолога Н. Спідмена, активна діяльність якого припадає на першу пол. XX ст. геополітика є перш за все дослідження та плануванням політики безпеки у конкретних регіонах потенційної напруженості. На основі цього пропонується визначення, засноване на боротьбі первинних національних інтересів, які визначають поведінку держави. Спираючись на ідеї вже згаданого попередника А. Мехена, Н. Спідмен сформулював т. зв. теорію Римленду (англ. *Rimland* – «Дугова земля»), яка виступає у якості своєрідної альтернативи маккіндерівської теорії Хартленду. Тут, простежується одвічна боротьба просторових сил – держав морської та сухопутної могутності, що ще в період античності знайшло втілення у протистоянні Афін та Спарти, а також Риму та Карфагену.

Римлендом передусім була названа прибережна дуга Євразії, яку утворюють країни у вигляді півмісяця, що оточує Хартленд від заходу до південного сходу. Виходячи з цього Н. Спідмен виділяв три крупних центра військової потуги: Атлантичне узбережжя Північної Америки, європейське узбережжя та Далекий Схід Євразії. Особливістю цієї зони є те, що її країни мають вдале геополітичне розташування та знаходяться у більшій небезпеці порівняно з країнами Хартленду, так як захищені водами світового океану. Саме остання на думку Н. Спідмена, котрий був прибічником політики сили у встановленні геополітичного контролю над Хартлендом та ключем до глобальної гегемонії. У своїй теорії Н. Спідмен особливу увагу приділяв державам т. зв. «внутрішнього півмісяця», який простягається від крайньої точки Західної Європи до Близького Сходу і далі до Індії та Китаю. Країни «внутрішнього півмісяця» утворюють тим самим буферну зону «англо-американської дуги», покликаної обмежити вплив євразійських держав – головно Російської імперії, а пізніше СРСР.

Не менш важливе значення мала ідея «зовнішнього півмісяця», яка включала Британію, обидві Америки, Південну Африку, Австралію, Океанію та Японію. На основі тези про внутрішній та зовнішній півмісяці Н. Спикмен розвинув ідею «анаконди» – контролю і «удушення» берегових зон приморських країн Африки та Азії задля посилення контролю над Євразією. Н. Спикмен визначаючи Римленд як вирішальну територію для встановлення контролю над Євразією перефразував Х. Маккіндера наступним чином: «Хто контролює Римленд – той контролює Євразію, а хто контролює Євразію – той контролює долі всього світу»[53, р. 41].

Таким чином, на відміну від Х. Маккіндера, Н. Спикмен вважав саме «Дугову землю» стратегічною для встановлення контролю над Хартлендом/Євразією як стратегічною зоною. Виходячи з ідей Н. Спикмена саме Римленд є ареною постійних сутичок між морськими і континентальними державами та найбільш вразливою зоною для нападу як з моря так і з суші (Рис. 1.4.). Єдиним і напевне найбільш головним застереженням Н. Спикмена для США у свій час було недопущення об'єднання Римленду і Хартленду під егідою одного з потужних континентальних гравців – гітлерівської Німеччини чи СРСР. У разі такого об'єднання, що на сьогодні виглядає відвертою фантастикою, США опинилися б майже повністю ізольованими від іншого світу у Західній півкулі[54].

Рис. 1.4. Римленд (Внутрішній та Зовнішній півмісяці) – згідно теорії Н. Спикмена: Charles C. Dreams of the Eurasian Heartland. The Reemergence of Geopolitics // Foreign Affairs. – 1999. – March/April. – P. 9-13.

Ідеї Н. Спикмена так чи інакше вплинули на доктрину відходу США від політики ізоляціонізму та переходу до відверто інтервенціоністського глобалізму. Ідея використання периферійних країн для стримування Євразії була пізніше використана та трансформована у стратегію «політики стримування» Дж. Кеннаном. Ознакою реалізації стратегії стримування Євразії стало стрімке розширення НАТО на схід, вже одразу по закінченню холодної війни. Поряд з терміном «стримування» починають фігурувати такі поняття як «національна безпека», «національна стратегія» тощо. Так чи інакше, теоретичні ідеї розглянутих представників класичної геополітики спричинили помітний вплив на розвиток геополітичних теорій США та їх зовнішню політику в період біполярного протистояння двох систем. Серед них відомі ідеї та концепції: «залізної завіси», «доміно», «осі зла», «нової та старої Європи», «Венери (Європи) та Марса (Америци)», «зіткнення цивілізацій» тощо[53, p. 44].

Про популярність поглядів та ідей Х. Маккіндрна та Н. Спикмена свідчить високий інтерес до їх наукової спадщини сучасників. Так, прихильник сучасних геополітичних теорій К. Грей зазнав впливу

представників класичної геополітики та визначає геополітику як «просторове вивчення практики міжнародних відносин», яка пояснює динаміку просторового виміру на тлі збереження форм конфлікту в міжнародних відносинах. Будучи прибічником ідеї протистояння морських та сухопутних імперій вчений як і його попередник Х. Маккіндер вважає, що встановлення геополітичного контролю над Євразією та Африкою, означатиме у підсумку встановлення контролю над усім світом. При всьому К. Грей не вважав контроль над Римлендом у якості вирішального для встановлення геополітичного панування над Хартлендом та світовим простором[55]. Таким чином, ідеї Х. Маккіндера, М. Мехена та Н. Спідмена багато в чому формують сучасну англосаксонську традицію геополітики. При всьому, підпорядкування імперіалістичної політики держави вимогам народу сприятиме трансформації її воєнної геополітики в торговельну.

У свою чергу І. Боумен рекомендував тоді США відмовитися від політики ізоляціонізму, зі справедливістю відноситися до інших учасників міжнародних відносин та на експертному рівні досліджувати проблеми от пересічних громадян[56, р. 3]. На думку І. Боумена, географічне розташування США, що дає можливість останнім виходити до двох океанів – Тихого та Атлантичного, створить передумови для запровадження Америкою контролю над всіма континентами. Ключовими пунктами американського гегемонізму для І. Боумена під час Другої світової війни стало зосередження уваги на геополітичному підпорядкуванню двох «євразійських римлендів» – Західної Європи та Японії. До того ж фактор віддаленості США від Європи та Азії посилює їх безпеку і зводить вразливість цієї держави фактично до мінімуму. Будучи радником із зовнішніх зв'язків для США під час Паризької мирної конференції І. Боумен, при визначенні американської геополітичної стратегії, як і А. Сміт віддавав перевагу не територіальній, а економічній/господарській експансії. Він зокрема доводив, що в умовах

коли світ поділений між новими потужними політичними гравцями необхідним видається економічне зростання окремих національних держав, утім такий процес для І. Боумена має не шляхом встановлення суто політичного контролю над новими територіями, а у рамках т. зв. проекту «економічний простір». Базовою основою такої політики мав стати американський (вільсоніанський) ліберальний економізм. Своє бачення майбутнього світоустрою він виклав у однойменній праці «Новий світ» (1921), яка стала бестселером між двома світовими війнами. Так чи інакше, ідеї І. Боумена вплинули на американську стратегію економічної допомоги повоєнній Європі – більш відомої як план Дж. Маршала[57, р. 159–160].

Окрім всього, вчений у своїй статті «Географія проти геополітики» сформулював критичний підхід до останньої, який визначив подальший її розвиток в англо-американській географії до поч. 1980-х рр. Дана стаття була спробою систематизації стратегії повоєнної англо-американської географії, для якої геополітика була псевдонаукою і не пояснювала просторової поведінки держав. У своєму дискурсі І. Боумен розмежовував поняття «геополітика» та «наукова географія», так як не вважав геополітикою наукою, а лише бачив її у якості складної не підтверджену теорією абстракцією[58]. Існує припущення, що під впливом ідей зазначених геополітиків сформувалася система континентальних союзів – НАТО, СЕНТО, СЕАТО, АНЗЮС та системи двосторонніх договорів з Японією, Тайванем, Південною Кореєю метою яких було «взяття» в кільце радянсько-китайського – східного/соціалістичного блоку[59, с. 17].

Власні геополітичні теорії та наукові напрями активно розвивають провідні наукові та аналітичні центри ЄС та США. Зокрема професор Пенсильванського університету Р. Коллінз відзначав про формування нової аналітичної теорії геополітики, яка склалася у США у 1960–1980 рр. (С. Грей, П. Кеннеді, М. Кревельд, Л. Кристофф). У цей же час з'являється значна кількість європейських геополітичних досліджень, представниками яких є Ж. Тіріару та Р. Стойкерс (Бельгія), К. Террачано, К. Муті та

М. Муреллі (Італія). Посилену увагу військово-політичної еліти Європи до ключових проблем геополітики чітко ілюструє вихід у 1988 р. атласу «Геополітика», підготовленого тодішнім керівником головного розвідувального відомства Франції (SDECE) – А. де Мараншем[60]. Дане видання містило картографічний матеріал з питань світової політики – від кліматичних умов до співвідношення стратегічних озброєнь провідних держав.

Сьогодні геополітика як наукова галузь охопила не лише такі класичні для неї поняття як «час» і «простір», але й в умовах свого предметного розширення включила в себе економічні, екологічні, етнічні, природо-ресурсні, конфесійні інформаційні та інші фактори. Оновлення методологічно-понятійного апарату геополітики розпочалося з видозміною двох ключових категорій: простору і кордонів в умовах глобалізації, а також економічного та інформаційного прогресу[61, с. 160]. Постмодерністські тенденції геополітики простежуються вже у 1966 р., коли Р. Арон у своїй основній праці «Мир і війна між народами» кінечною метою геополітичного аналізу вважав створення точних прогностичних моделей. Російський вчений А. Панарін вважав, що геополітичне прогнозування сприятиме вирішенню складних завдань, пов'язаних з диверсифікацією цивілізаційних, політичних, економічних, демографічних та інших процесів[62, с. 343].

Доволі цікавою є прогностична модель американського соціолога Р. Коллінза. Використовуючи теорію М. Вебера про монополізацію сили держави у межах її території, Р. Коллінз визначив закономірність злетів і падінь державної влади, у т. ч. й залежно від впливу зовнішніх факторів. Одним із основних факторів спаду геополітичного впливу великих держав для Р. Коллінза було внутрішнє перенапруження імперій у результаті надмірної експансіоністської політики. Вчений використовуючи соціологічні розрахунки та математичне моделювання, що дозволило йому з відносною точністю передбачити крах СРСР, хоча останній, як визнав і

сам Р. Коллінз, розпався дещо раніше прогнозованого ним терміну. Дедалі більшої ваги набуває у сучасній гуманітаристиці геополітичний аналіз, заснований на основі глобального підходу до вивчення геополітики, використовуваний у роботах С. Коена та Ж. Діссуй. Задля кращого розуміння й визначення складного характеру геополітичної структури світу і потенціалу різних компонентів світ-системи вченими було здійснено аналіз географічних параметрів та їх вплив на політичну владу в державі, а також прямо пропорційна залежність політики держави від просторових рамок взаємодії міжнародних акторів. Рамки геостратегічних регіонів у яких відбувається зіткнення інтересів міжнародних акторів визначаються трьома рівнями і можуть бути глобальними, регіональними чи локальними. Ж. Діссуй запропонував модель, засновану на аналізі геополітичної системної конфігурації, яка включає в себе п'ять просторів взаємодії світових гравців як от: демографічний простір, дипломатичний простір та економічний простір, які власне й утворюють геополітичну інфраструктуру[63].

Окремо до вказаних він додає фізичний простір та простір символів, котрі виступають у якості допоміжної складової геополітичної інфраструктури. Одне з провідних місць займає поняття сили, яка представлена у якості центральної вертикальної вісі, що пронизує усі ці п'ять просторів. Такий підхід дозволяє виявити мінливість геополітичного статусу держави, а також мінливість простору у якому діють світові актори. Ж. Діссуй використовує у своїй концепції діалектичний аналіз у формі трьох подвійних осей: локальність–глобальність; війна–мир; неоднорідність–однорідність, які умовно з'єднують воєдино різні точки, що символізують геополітичний потенціал кожного актора. Ця модель також включає аналіз змінних конфігурації обліку параметрів як для кожного конкретного поля діяльності акторів так і для глобальної структури сили. Сучасний погляд на геополітику відзначений конфліктною реальністю планетарних процесів. Тут варто згадати фізико-географічний простір

землі як первинний по відношенню до всіх процесів, що відбуваються на даному просторі. Окрім того, подальший розвиток геополітики як науки вимагав усвідомлення того, що головним об'єктом вивчення останньої є взаємозв'язок між всіма суб'єктами міжнародних відносин, тобто – між всіма елементами системи і самої системи в цілому[63].

На економічному потенціалові як невід'ємній характеристиці геополітики акцентував свою увагу американський вчений і дипломат-розвідник Р. Клайн. Він зокрема наголошує на збалансованості зовнішньої торгівлі, динаміки міграційних процесів та культурно-соціальних факторах[64, р. 218]. Останнім часом дослідники геополітики пропонують чітко розмежовувати терміни «політична географія» і «геополітика», а також провести розмежування між власне геополітичною наукою та прикладною геополітикою і географією політики.

Цивілізаційний підхід є одним із багатьох елементів гуманітарної методології, що знайшов також своє підтвердження у геополітиці. Авторами цього підходу стали відомі представники західної політичної, історичної та філософської думки як от: А. Тойнбі, Ф. Бродель, І. Валлерстайн, О. Шпенглер тощо.

Геополітична думка ніколи не стосувалась виключно морського та сухопутного просторів, так як вона здебільшого включала культурний і цивілізаційний компонент. Досить неоднозначною є теорія «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона, яка впливає саме із геополітичної матриці цивілізаційної боротьби як сенсу існування світових цивілізацій та культур. Водночас, дану концепцію доцільно розглядати у якості геополітичного протистояння цивілізацій у просторі, котрий у С. Хантінгтона є передовсім культурним простором. Такий підхід С. Хантінгтона не є чимось новим, оскільки навіть у класичній геополітичній думці часів Х. Маккіндера простежується культурний та навіть етнічний, а то й расовий аспект просторової політики держав[65, р. 6]. Вчений розглядає світ як простір геополітичної боротьби не просто держав чи військово-політичних блоків,

а протистояння цивілізацій та культур, які здебільшого є протилежними одна одній. С. Хантінгтон як його колега по методології цивілізаційного виміру геополітики Б. Льюїс відзначав про світ як небезпечне поле цивілізаційної боротьби де постійно відбувається протистояння цивілізацій, релігій та культур, що тим самим суперечить інтересам Заходу[66]. Такі методологічні підходи аналізу світоустрою та його геополітичних трансформацій стали лейтмотивом до появи вже згаданого напрямку – критичної геополітики. Доволі цікавими та нестандартними є геополітичні теорії, які включають елементи психоаналізу з метою визначення психологічних чинників у поведінці держав на міжнародній арені. Сюди варто віднести таких вчених як соціолог Х. Вернер та психолог Л. фон Бергаланфі. Останні десятиліття західна геополітична думка відрізнялася застосуванням доволі специфічного геополітичного аналізу, заснованого на емпіричному підході з використанням т. зв. ментальних карт і геополітичних візій. До таких прийомів вдавалися американський політолог А. Хендріксон та голландський географ Г. Дайкінк при вивченні національної ідентичності та національного досвіду народів, що живуть у просторових межах конкретного географічного ареалу/регіону[67].

Висновки. Таким чином, геополітика є методологічним аналізом забезпечення просторового впливу великих держав. Більшість представників класичної геополітики, зокрема таких як Ф. Ратцель, Р. Челлен та К. Хаусхофер, розглядали державу у якості живого організму, що народжується, розвивається, старіє і помирає аналогічно до біологічних законів природи. Зрештою, на їх думку, держави так само мають відповідні часові рамки для розвитку, розширення своїх територій та занепаду і підкорення іншими суб'єктами геополітики. У переважній більшості геополітичних концепцій різних часів Євразія є чи не найголовнішим ареалом концентрації інтересів провідних гравців світової арени. Такі західні вчені як Х. Маккіндер та Н. Спикмен зосередили свою наукову увагу відповідно на «Хартленді» – євразійському просторі, та «Римленді» –

морському просторі як базисах забезпечення світової гегемонії. Хоча подібні теорії є далекими від своєї досконалості, вони все ж достеменно описували співвідношення простору і політики та вивчали вплив географічних факторів на поведінку держави. Так чи інакше постулати класичної геополітики зберігають свою присутність як у західних теоріях англосаксонської моделі геополітики так і неоевразійстві.

Список використаних джерел

1. Замятин Д.Г. Геополитика: основные проблемы и итоги развития в XX в. / Д.Г. Замятин // Полис – 2001 – №6. – С. 220–242.
2. O'Tuathail G. Critical Geopolitics. The politics of writing global space / G. O'Tuathail – London: Routledge, 1996. – 250 p.
3. Tesche B. Geopolitics / B. Tesche // Historical materialism – 2006. – Vol.14. – №1 – P. 327–335.
4. Бжезинский, З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы [Текст] / З. Бжезинский; пер. з англ. О.Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.
5. Dalby S. Imperialism, domination, culture: The continued relevance of critical geopolitics S. Dalby // Geopolitics. – 2008 – Vol. 13(3). – P. 413–436.
6. Agnew J. Sovereignty Regimes: Territoriality and State Authority in Contemporary World Politics / J. Agnew // Annals of the Association of American Geographers. – 2005. – 95(2) – P. 437 – 461.
7. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin [Electronic source] / J. Mearsheimer // Foreign Affairs. – 2014. – Vol.93. – №5 – Access mode: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>

8. O'Tuathail G. Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning in American foreign policy / G. O'Tuathail, J. Agnew // *Political geography*. – 1992. – Vol. 11. – №2. – P. 190–204.
9. Гаджиев К.С. Геополитические горизонты России: контуры нового миропорядка / К.С. Гаджиев – М.: Экономика, 2011. – 479 с.
10. Калюжный В.Г. Системология познания мирового порядка геополитического противоборства / В.Г. Калюжный – Сызрань: ВУНЦ ВВС «ВВА», 2011. – 298 с.
11. Нурышев Г.Н. Регионы современной России в геополитическом измерении / Г.Н. Нурышев // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. – 2005. – №11. – Т.5. – С. 240–254.
12. Рукавицын П.М. Немецкая классическая геополитика и ее вклад в развитие политической науки / П.М. Рукавицын // *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. – 2013. – №2. – С. 182–191.
13. Цымбурский В.Л. Остров Россия. Геополитические и хронологические работы / В.Л. Цымбурский. – М.: РОССПЭН, 2007. – 544 с.
14. Дорошко М.С. Вплив геополітичного середовища на зовнішню політику держави (на прикладі країн пострадянського простору) / М.С. Дорошко // *Географія і туризм* – 2010. – Т.5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geolgt.com.ua/images/stories/zbirnik/vipusk5/v510.pdf>
15. Перепелиця Г.М. Кремль реставрує російську імперію / Г.М. Перепелиця // *Універсум*. – 2011. – № 5/6. – С. 15–29.
16. Чекаленко Л.Д. Засади взаємовідносин України і Росії: Крим / Л.Д. Чекаленко // *Віче: громадсько-політичний і теоретичний журнал*. – 2014. – №6. – С. 14–16.
17. Kuus M. Critical geopolitics [Electronic source] / M. Kuus. – Access mode: http://www.isacomps.com/info/samples/criticalgeopolitics_sample.pdf

18. Ratzel F. Politische Geographie / F. Ratzel. – München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. – 715 s.
19. Hagan C. Geopolitics / C. Hagan // The Journal of Politics. – 1942. – Vol.4. – No.4. – P. 478–490.
20. Kruczewski C. Germany's Lebensraum / C. Kruczewski // American Political Science Review. – 1940. – Vol.34. – №5 – pp. 964–975.
21. Tesche B. Geopolitics / B. Tesche // Historical materialism – 2006. – Vol.14. – №1 – P. 327–335.
22. Нурышев Г.Н. Современная геополитика: актуальные направления и концепции / Г.Н. Нурышев. СПб.: Изд-во СПбГИЭУ, 2012. – 266 с.
23. Ratzel F. Studies in Political Areas: The Political Territory in Relation to Earth and Continent / F. Ratzel // The American Journal of Sociology. – 1997. – Vol.3. – No.3. – P. 297 – 313.
24. Steinmetz G. Geopolitics (for Encyclopedia of Globalization, edited by George Ritzer (Routledge, 2012) / G. Steinmetz [Electronic source]. – Access mode: <http://www-personal.umich.edu/~geostein/docs/Steinmetz%202012%20Geopolitics%20for%20Ritzer.pdf>
25. Ян Э. Что такое геополитика? / Э. Ян // Мировая экономика и международные отношения – 2014. – №4. – С. 90–101.
26. Нартов Н.А. Геополитика / Н.А. Нартов – М.: ЮНИТИ, 1999. – 359 с.
27. Gagne J. Geopolitics in a Post-Cold War Context: From Geo-Strategic to Geo-Economic Considerations? [Electronic source] / J. Gagne. – Access mode: https://dandurand.uqam.ca/uploads/files/publications/etudes_raoul_dandurand/etude_rd_15_jfgagne_intcouv_240807.pdf
28. Лукьянович Н.В. Геополитическое положение России в XXI в.: проблемы, модели и вероятные сценарии / Н.В. Лукьянович. – М.: МГУП, 2003. – 584 с.

29. Замятин Д.Н. Геополитика: основные закономерности и итоги развития в XX в. / Д.Н. Замятин // Политическая наука. – 2001. – №2. – С. 216–243.
30. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
31. Doods K. Introduction: Geopolitics and its Critics / K. Doods, M. Kuus, J. Sharp [Electronic source]. – Access mode: <https://www.ashgate.com/pdf/SamplePages/Ashgate-Research-Companion-to-Critical-Geopolitics-Intro.pdf>
32. Herwig H. Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum / H. Herwig // Journal of Strategic Studies. – 1999. – Vol.22. – №2/3. – P. 218–241.
33. Haushofer Karl – Why Geopolitik? // In book: The Geopolitics Reader / G. Toal, S. Dalby, P. Routledge. – London–New-York: Routledge, 1998 – 346 p.
34. Agnew J. A Companion to Political Geography / J. Agnew, K. Mitchell, G. Toal. – Malden, MA: Blackwell, 2003 – 494 p.
35. Natter W. Geopolitics in Germany, 1919–45 Karl Haushofer, and the Zeitschrift für Geopolitik [Electronic source] / W. Natter. – Access mode: http://www.blackwellreference.com/subscriber/uid=/tocnode?id=g9780631220312_chunk_g978063122031214
36. Tesche B. Geopolitics / B. Tesche // Historical materialism – 2006. – Vol.14. – №1 – P. 327–335.
37. Рукавицын П.М. Немецкая классическая геополитика и ее вклад в развитие политической науки / П.М. Рукавицын // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – 2013. – №2. – С. 182–191.
38. Рукавицын П.М. Немецкая классическая геополитика в период фашистской диктатуры / П.М. Рукавицын // Армия и общество. – 2009. – №1. – С. 69–75.

39. Cahnman W. Concepts of Geopolitics / W. Cahnman // American Sociological Review. – 1943. – Vol.8, №1 – P. 55–59.
40. Mamadouh V. Geopolitics, International Relations and Political Geography: The Politics of Geopolitical Discourse / V. Mamadouh, G. Dijkink // Geopolitics. – 2006. – Vol. 11(3). – P. 349–366.
41. Потехин В.К. Геополитика в современной России: Проблемы геополитики. Основная задача геополитики [Электронный ресурс] / В.К. Потехин. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2012/05/1167>
42. Hee R. World Conquest: The Heartland Theory of Halford J. Mackinder [Electronic Source] / R. Hee. – Access mode: http://www.mindef.gov.sg/safti/pointer/back/journals/1998/Vol24_3/8.htm
43. Doods K. Geopolitics: A Very Short Introduction / K. Doods. – Oxford: University Press, 2007. – 231 p.
44. Конобеев В.Н. Битва за Римленд. Ресурс стран Восточной Европы в геостратегии США в Евразии / В.Н. Конобеев // Беларуская думка. – 2009. – №3. – С. 55–59.
45. Sloan G. Sir Halford J. Mackinder: The Heartland theory then and now / G. Sloan // Journal of Strategic Studies. – 1999. – Vol.22. – №2/3. – P. 15–38.
46. Шопард Э. Халфорд Маккиндер и «Хартленд» [Электронный ресурс] / Э. Шопард. – Режим доступа: <http://oko-planet.su/politik/politikdiscussions/132721-halford-makkinder-i-hartlend.html>
47. Mackinder H. Democratic ideals and reality a study in the politics of reconstruction / H. Mackinder. – Washington: National Defense University Press, 1942. – 213 p.
48. Doods K. Introduction: Geopolitics and its Critics / K. Doods, M. Kuus, j. Sharp [Electronic source]. – Access mode: <https://www.ashgate.com/pdf/SamplePages/Ashgate-Research-Companion-to-Critical-Geopolitics-Intro.pdf>

49. Doods K. *Geopolitics: A Very Short Introduction* / K. Doods. – Oxford: University Press, 2007. – 231 p.
50. Маккиндер Х. Географическая ось истории / Х. Маккиндер // *Полис*. – 1995. – №4. – С. 162–169.
51. Mackinder H. *The Round World and the Winning of the Peace* / H. Mackinder // *Foreign Affairs*. – 1943. – Vol.21. – №4. – P. 595–605.
52. Mahan A. *The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783*. The Project Gutenberg eBook [Electronic source] / A. Mahan – Access mode: <http://www.gutenberg.org/files/13529/13529-h/13529-h.htm>
53. Spycman N. *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power* / N. Spycman – New York: Harcourt, Brace of Co., 1942. – 500 p.
54. Дергачев В.А. «Хартленд–Римденд» теория / В.А. Дергачев // *Русская геополитическая энциклопедия 2010–2014* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/21/07.html>
55. Venier P. *Main Theoretical Currents in Geopolitical Thought in the Twentieth Century* [Electronic source] / P. Venier. – Access mode: <https://espacepolitique.revues.org/1714>
56. Bowman I. *The new World: Problems in Political Geography* / I. Bowman – New York, World book company, 1928. – 786 p.
57. Gowan P. *American Lebensraum* / P. Gowan // *New Left Review*. – 2004. – Vol. 30. – №2 – P. 155–164.
58. Bowman I. *Political Geography of Power* / I. Bowman // *Geopolitical Review*. – 1942. – Vol. 32. – №2. – P. 349–352.
59. Лукьянович Н.В. *Геополитическое положение России в XXI в.: проблемы, модели и вероятные сценарии* / Н.В. Лукьянович. – М.: МГУП, 2003. – 584 с.
60. Marenches A. *de Geopolitique*. Paris: Editions Stock, 1988. – 218 p.
61. Циганков П.А. *Международные отношения* / П.А. Циганков. – М: Новая школа, 1996. – 320 с.

62. Панарин А.С. Реванш истории: Российская стратегическая инициатива в XXI в. / А.С. Панарин. – М.: Логос, 1998. – 392 с.
63. Изотов В.В. Международные отношения в условиях кризиса глобального геополитического пространства: основные тенденции и факторы / В.В. Изотов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2008. – № 5. – С. 89–95.
64. Cline R.S. World Power Trends and United States Foreign Policy for the 1980-s / R.S. Kline. – Colorado: Boulder, 1980. – 286 p.
65. Guzzini S. Self-fulfilling geopolitics? / S. Guzzini // DIIS Working Paper – 2003 – 22 p.
66. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: Астрель, 2011. – 571 с.
67. Daijkink G. National identity and geopolitical visions: Maps of pride and pain. – London: Routledge, 1996. – 199 p.